

2913

۱۹۴۵

۱

۶۶۸

زمنم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تهدیه

همه بانوان بزرگ و شایسته
به مادران فداکار، همسران صبور
و دختران نجیب و با ایمان

عنوان و نام پدیدآور	: رویکردی به حقوق زنان: به همراه مروری کوتاه بر زندگی، مبانی و فتاوی حضرت آیت الله العظمی صانعی (دامت برکاته) شامل دو دفتر.../ گردآورنده موسسه فرهنگی فقه الثقلین.
مشخصات نشر	: قم: فقه الثقلین، ۱۳۹۷
مشخصات ظاهری	: ۶۸۸ ص
شابک	: 978-600-5280-72-2
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه به صورت زیرنویس.
موضوع	: صانعی، یوسف، ۱۳۱۶ -
موضوع	: Saanei, Yusuf
موضوع	: زنان (فقه)
موضوع	: Women (Islamic law)
موضوع	: حقوق زن -- ایران
موضوع	: Women's rights -- Iran
موضوع	: زنان -- وضع حقوقی و قوانین -- ایران
موضوع	: Women -- Legal status, laws, etc. -- Iran
شناسه افزوده	: موسسه فرهنگی فقه الثقلین
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۷ ۱۸۹/۹ BP
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۳۶
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۴۷۱۲۶۴

رویکردی به حقوق زنان

به همراه

مروزی کوتاه بر زندگی، مبانی و فتاوی
حضرت آیت الله العظمی صانعی (دامت برکاته)

شامل دو دفتر:

دفتر اول: سیری در زندگی، کارنامه مبانی و اندیشه‌های
آیت الله العظمی صانعی و دفتر دوم: در قلمرو حقوق زن

تدوین

مؤسسه فقه الثقلین

پاییز ۹۶. قم

انتشارات فقه الثقلین

رویکردی به حقوق زنان

به همراه: مروری کوتاه بر زندگی، مبانی و فتاوی
حضرت آیت الله العظمی صانعی (دامت برکاته)

ناشر: انتشارات فقه الثقلین
گردآورنده: مؤسسه فرهنگی فقه الثقلین

لیتوگرافی: نویسنده چاپ: زمزم

نوبت چاپ: اول / بهار ۱۳۹۸

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۲ - ۷۲ - ۵۲۸۰ - ۶۰۰ - ۹۷۸

تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است

دفتر مدیریت: قم، خیابان شهدا (صفائیه)، کوچه ۳۷، کوچه پنجم (ناصر)، پلاک ۶۲

کدپستی: ۴۷۶۶۴ - ۳۷۱۳۷ / صندوق پستی: ۹۶۷ - ۳۷۱۸۵

تلفن: ۸ - ۳۷۸۳۵۱۰۱ (۰۲۵) / نمابر: ۳۷۸۳۵۱۰۹ (۰۲۵)

دفتر نشر و پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه اول، واحد ۱۳۴

کدپستی: ۹۹۹۶۵ - ۳۷۱۵۶ / صندوق پستی: ۵۵۷ - ۳۷۱۸۵

تلفن: ۳۷۸۳۵۰۹۰ (۰۲۵) / نمابر: ۳۷۸۳۵۰۹۱ (۰۲۵)

وب سایت: www.feqh.ir / پست الکترونیکی: info@feqh.ir

0002000

فهرست مطالب

پیشگفتار ۹

دفتر اول

سیری در زندگی، کارنامه، مبانی و اندیشه‌های
آیت الله العظمی صانعی (مدظله العالی) / ۱۷

- گفتار اول: سیری کوتاه در زندگی یک مرجع ۱۹
- بخش اول: جایگاه علمی، حوزوی و اجتماعی ۱۹
- بخش دوم: یاد یار پنجاه ساله (یاد بود همسر) ۴۱
- گفتار دوم: امام خمینی (س) و احیای اجتهاد پویا ۵۵

گفتار سوم: برچکیده اندیشه‌ها و دیدگاه‌ها	۸۴
چکیده اندیشه‌ها	۸۴
درخشش و تداوم عاشورا با حضور شیر زنان	۱۱۵
گفتار چهارم: گام‌هایی در مسیر اجتهاد پویا	۱۲۰
گفت و گو با حضرت آیت الله العظمی صانعی مدظله پیرامون فقه جواهری و حقوق بشر / عبدالکریم رضوانی	۱۲۵
گفت و گو با حضرت آیت الله العظمی صانعی مدظله پیرامون فقه سنتی و فقه پویا / فرید مدرسی، مریم باقی	۱۴۹
گفتار پنجم: درباره قاعده عدالت	۱۶۰
بخش مکتوب	۱۶۰
بخش شفاهی	۱۶۴
گفتار ششم: درباره رویکرد فقهی روش‌ها و مبانی استاد	۱۸۹
گفتار هفتم: نگاهی به مبانی کلی و فقهی استاد معظم حضرت آیت الله العظمی صانعی (مدظله العالی)	۲۰۳

دفتر دوم

در قلمرو حقوق زن؛ سیری در آرا و دیدگاه‌های فقهی - حقوقی

حضرت آیت الله العظمی صانعی (مدظله العالی) / ۲۱۵

جستار اول: مرجعیت و فقاہت (برخی فتاوی نوین با تأکید بر کرامت انسان و حقوق زن)	۲۲۷
الف) مرجعیت و افتا	۲۲۷
ب) منظومه فقهی آیت الله صانعی	۲۳۲
ج) برخی از نظرات فقهی و فتاوی نوین معظم له	۲۵۴
جستار دوم: رویکردهای جدید فقهی در حوزه زنان	۲۸۲
جستار سوم: دو گفتگو درباره حقوق زنان و مادران	۳۱۸

بخش اول: گفتگوی دکتر مهرپور (حقوقدان) با آیت الله العظمی صانعی	۳۱۹
بخش دوم: گفتگوی خبرنگار روزنامه ایران با آیت الله العظمی صانعی	۳۴۶
جستار چهارم: سنّ بلوغ دختران	۳۶۱
بخش یکم: نقد و بررسی رأی مشهور	۳۶۳
بخش دوم: رأی مختار (برگزیده ما)	۳۷۴
جستار پنجم: گزارشی از کتاب «بررسی فقهی شهادت زن در اسلام»	۳۸۵
بخش اول: رزش شهادت زن، اصل عملی و دلایل عمومی	۳۸۸
بخش دوم: بررسی ادله شهادت زنان در موضوعات فقهی	۳۹۷
جستار ششم: ارث زن از شوهر	۴۳۲
جستار هفتم: چرا زن از شوهر (در صورت انحصار) به طور کلی ارث می‌برد؟	۴۸۴
جستار هشتم: مادر به عنوان سرپرست قانونی (حضانت و ولایت مادر بر کودکان)	۴۹۸
مبحث اول: ثبوت ولایت مادر بر فرزندان	۵۰۲
مبحث دوم: تقدم ولایت مادر بر جد پدری	۵۱۳
جستار نهم: طلاق خلع بر مرد واجب است	۵۲۷
جستار دهم: زن و مرد در قصاص برابرند	۵۶۷
بخش یکم: برای قصاص انسانها در قرآن کریم	۵۷۰
بخش دوم: نقد و بررسی نابرابری قصاص	۵۷۸
جستار یازدهم: دیه زن و مرد برابر است	۶۰۳
بخش اول: برابری دیه زن و مرد	۶۰۵
بخش دوم: نقد و بررسی دیدگاه نابرابری دیه زن و مرد	۶۱۳
جستار دوازدهم: نگاهی به نشست دیه (گزارشی از چند سخنرانی و مقالات همایش سه گانه در تهران، اصفهان و قم)	۶۳۰
«نهاد اجتهاد و نوآوری‌ها»	۶۳۵
«چالش‌های عملی و نظری سیستم دیه»	۶۴۰
«دیه و چالش‌های آن در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران»	۶۴۶
«گذری بر برخی مواد قانون دیات»	۶۵۵

- ۶۵۸ «در حاشیه نشست دیه»
- ۶۶۳ نمونه‌هایی از چکیده مقالات نشست دیه
- ۶۶۷ کتاب‌نامه (گزیده)

www.ketab.ir

۱. زنان همواره نیمه‌ی مؤثری از پیکره‌ی انسانیت و جوامع بشری بوده‌اند. از سوی دیگر خانواده اساس جامعه است و زن اساس خانواده و از این رو زن در فرهنگ اسلامی، احترام جایگاه و منزلت ویژه‌ای دارد و البته به عللی گوناگون تنها در سده‌ی اخیر و دهه‌های نزدیک‌تر به دوران ماست که زنان به طور گسترده وارد مرحله‌ی تازه‌ای از زندگی اجتماعی و مدنی گشته‌اند. این واقعیت از سویی برخاسته از گرایش و نیاز انکار ناشدنی زنان و جوامع بشری به پذیرش و تثبیت نقشی مؤثرتر و جایگاهی شایسته‌تر برای آنان بوده و هم به نوبه‌ی خود، پیدایش مسائل تازه‌ای درباره‌ی ایشان را در پی داشته است. این مسائل و دغدغه‌ها دست مایه‌ی بحث‌ها، تأملات و پژوهش‌های اندیشمندان، حقوق‌دانان، فقیهان، مربیان، روانشناسان و...

بوده است؛ به گونه‌ای که می‌توان از این روند و فرآیند به «نهضت اجتماعی زنان» تعبیر کرد.

۲. در این میان یکی از مهمترین و مطرح‌ترین مباحث موجود، چگونگی حقوق سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و خانوادگی زنان و استیفای هر چه کامل‌تر آن بوده و همین امر سبب گردید تا نهضت نوین اجتماعی زنان به «فمینیسم» و طیفی از گرایش‌های آن موسوم گردد. امروزه پرداختن به چالش‌های مربوط به حقوق زنان و توجه و اهتمام ویژه در سنااسایی و دفاع از آن، که یکی از شاخه‌های مهم و پربار حقوق بشر است، نه فقط از خواسته‌های اصلی بانوان بلکه یکی از دغدغه‌های مهم فعالان فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و مذهبی قرار گرفته است.

۳. در حقیقت فمینیسم با همه‌ی وجوه، ابعاد، انواع و تلقی‌های گوناگون مربوط به آن، بیشتر رابیده‌ی شوق و گرایش سرشار زنان و فرزندان برای جبران متمدن‌ها و کاستی‌های تاریخ طولانی‌ای است که در آن زنان به عنوان «جنس دوم» و موجوداتی ضعیفه! و تحقیر شده و کنیزگونه یا دست کم کودک‌واره قلم‌داد شده و اغلب شخصیت و منزلتی برابر با مردان نداشته‌اند.

۴. در بینش الهی و در محضر وحی و عمل سلیم، زن و مرد پیش و بیش از «جنس مخالف» و رقیب بودن، «انسان» هستند؛ انسان‌هایی که به فرمان عقل و فطرت همتا و شریک و کفو یکدیگرند، به هم نیازمندند و می‌توانند مکمل و یار شاطر و نه بار خاطر هم و مایه آرامش و رشد و لذات مشروع یکدیگر و موجب استمرار و بقای انسانیت باشند؛ زیرا «که در آفرینش ز یک گوهرند». این بینش کجا و نگرش فمینیستی امثال خانم «سیمون دوبوار» کجا که زن نه فقط مساوی بلکه حتی می‌باید مخالف، مدعی، طلبکار و رقیب مرد باشد؟! و حتی بخواهد بر او برتری و استیلا یابد؟! اینجاست که استخراج زیبایی‌ها و ظرافت‌های اسلام و فقه و فرهنگ پربار شیعه درباره این قشر مهم و اثرگذار

جامعه می‌تواند موجب شناسایی ارزش‌های دینی نسبت به زنان و همه انسان‌ها و عرضه‌ی آن به دیگر فرهنگ‌ها و ادیان و مذاهب باشد.

۵. آری، درباره زنان در طول تاریخ به این واقعیت تلخ برمی‌خوریم که اغلب مظلوم بوده و به آنان به عنوان جنس دوم نگریسته می‌شده و با این قشر بزرگ بشری که نیمی از جمعیت را تشکیل می‌دهند، گاه حتی بسان کالا برخورد شده است! ادیان الهی به طور عام و دین و شریعت خاتم به گونه خاصی، از بدو تولد در شبه جزیره عربستان، همواره با این سؤال از سوی ملحدان مواجه بودند که چرا حقوق جنس مؤنث در پاره‌ای از موارد با جنس مذکر ناهمسان است؟ در عربستان آن روز هنگام ظهور نبی خاتم صلی الله علیه و آله، اعطای حقوق مشابه به زنان جزو خطوط قرمزی محسوب می‌شد که عبور از آن، مشکلات عدیده‌ای در ایفای رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله ایجاد کرده بود. به همین دلیل پیامبر اسلام و پس از ایشان ائمه معصومین علیهم السلام، در مقاطع مختلف تاریخ اسلام چه در گفتار و چه در کردار با ظرافت خاصی حقوق حتمی زنان را مورد تأکید قرار داده‌اند و نسبت به دنیای تاریک آن روز گام‌های بزرگ و مؤثری برداشته‌اند.

۶. مبحث حقوق زنان دامنه‌ای گسترده دارد و در میان این مباحث، احکام مجازات، جنسیت و مسئولیت کیفری، دینه، شهادت زنان و همسانی آن با مردان، قصاص، ارث، حضانت و دیگر موضوعات همیشه مورد بحث و جدل میان فعالان دینی و غیر دینی بوده است. با ادعای این که اسلام دین کامل و شامل است، همواره این پرسش مطرح شده که این دین چه نگرشی نسبت به حقوق بشر و به ویژه زنان و کودکان دارد؟ برخی به دلیل نداشتن آگاهی کامل از انگیزش‌های دینی در این فرآیند، دین را به تزییع حقوق آنان متهم می‌کنند. ناگفته پیداست برداشت‌های متحجرانه از متون و قرائت‌های ناسازگار با عمق شریعت رحمانی - عقلانی اسلام؛ در این قضاوت ناعادلانه مؤثر

بوده است. واقعیت امر این است که با نگاه ظاهری و سطحی به دین و عدم اتکا به فقه نواندیشانه، بالنده و پویا، که نیاز زمان و مکان را عناصری مهم در فهم دین و استنباط احکام می‌داند، نمی‌توان به جدال شبهه‌انگیزان رفته و به بسیاری شبهات و پرسش‌ها پاسخ داد. اگر عناصری که نام برده شده به‌عنوان چراغ راه در فهم آیات، روایات و دیگر متون دینی مورد امعان نظر قرار گیرد، بی‌شک می‌توان از یک نگاه برون دینی به نگاه درون دینی نسبت به حقوق بشر رسید. لازمه این مهم آن است که اندیشمندان هیچگاه راه گفتگو و هم‌اندیشی را دچار انسداد و ایستایی نکنند و در وهله اول ضمن احترام متقابل به طرف گفتگو، با دلیل و برهان متناسب با فطرت و عقل، به نقد و بررسی حقوقی اندیشه‌های جدید که زاییده فکر بشر است پرداخته و پس از آن، به تطبیق آن با آموزه‌های دینی بپردازند. پس از برهه‌ای از زمان، اینک سالهاست این زمینه آماده شده که گذشته از اندیشمندان وطنی، دیگر اندیشمندان و فعالان حقوق بشری از اقصی نقاط جهان، به ایران سرازیر شوند تا در فرایند گفتگو و تضارب اندیشه‌ها، به محضر بزرگان دینی آمده و درباره نگاه و برداشت دینی آنان از مفاهیم حقوق بشری به گفتگو و مباحثه بنشینند.

۷. حضرت آیت الله العظمی صانعی فقیه برجسته‌ای است که بر خلاف رسم دیرین بسیاری از گذشتگان و گذشته گرایان، زن را «جنس دوم» نمی‌داند و برای او حقوقی برابر با مردان می‌شناسد و مهم این است که اینها را عالمانه و شجاعانه از قرآن کریم و با نقد و بارخوانی متون روایی و کهن مطرح می‌کند و درست به شیوه‌ی فقه‌های بزرگ سلف صالح! ایشان در این راه بیش از همتایان خود تن به گم‌گوها و مباحثات چالشی پر بار داده است که نمونه‌ای از آنها را در این کتاب خواهید خواند.

بدینگونه ایشان در جهت حل مشکلات فقهی و حقوقی زنان و خانواده‌ها

گامهای مهم و مؤثری برداشته و همواره از مدافعان کیان خانواده بوده و حتی در باب احکام تعلیم و تربیت نیز نکته‌ها نگاشته‌اند. ایشان که بی‌توجه به سرزنش‌های سرزنشگران پرچم فقه و مبانی و اندیشه انسانی استادش امام خمینی علیه السلام را همچنان بالا نگه داشته، به حق می‌پرسند که آیا نباید در سنت کهن فقهی خویش و میراث ارجمند گذشته، بازنگری کنیم؟! آیا به گمان سرزنشگران، در فقه برابر شیعه جای فزونتری برای کرامت انسان، عقلگرایی، عرف‌نگری و واقع بینی نیست؟! آیا مقاصد شریعت و آرمانهای والای دینی بر نوسازی روشها و اجتهاد روزآمد و راهگشا مؤثر نیست؟! آیا فقه و حقوق که از علوم انسانی و اجتماعی است می‌تواند از تحولات فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جدا و بی‌تأثیر بماند؟! و خود با نگاه زرف فقهی اینگونه پرسشها را پاسخهایی مستند، مستدل و درخور داده‌اند که نمونه‌هایی از آن را در این مجموعه می‌خوانید.

درباره این کتاب

کتابی که پیش رو دارید حاوی تبیین جایگاه فقهی و حقوقی زن از منظر این استاد حوزوی است و از دو دفتر فراهم آمده است:

دفتر اول شامل ۷ گفتار: گزارشی از زندگی، کارنامه و گزیده‌ای از مبانی اندیشه‌های دینی، سیاسی و اجتماعی آیت الله العظمی علیه السلام است.

نخست مروری کوتاه بر زندگی علمی و اجتماعی ایشان شده و به مناسبت موضوع اصلی این کتاب (حقوق زنان)، اندکی نیز به زندگی خانوادگی و جایگاه زن در زندگی ایشان پرداخته شده است.

در گفتار دوم جایگاه و روش اجتهادی امام خمینی علیه السلام اصلی‌ترین استاد و مراد معظم‌له را به طور اجمالی از دیدگاه ایشان نشان داده شد که بخشی از مبانی فکری ایشان را نیز در بر دارد.

در گفتار سوم گزیده‌ای از اندیشه‌های ایشان که برگرفته از درس‌ها، سخنرانی‌ها، پیام‌ها و گفتگوهاست نقل شده است که در آن‌ها تأکید بر حقوق بشر و حقوق زن مشهود است و در پایان گفتار نیز به حضور تاریخ‌ساز زن در کربلا و

قیام عاشورا می‌پردازد.

در گفتار چهارم گفتگوی مفصلی از استاد پیرامون فقه جواهری، حقوق بشر و روش اجتهادی ایشان شاهد خواهیم بود.

گفتار پنجم شامل گفتگوی مکتوب و شفاهی با استاد پیرامون «قاعده عدالت و نفی ظلم» است که نقشی اساسی در استنباط احکام دارد.

گفتار ششم درباره برخی روش‌های اجتهادی و مبانی کلی و فقهی استاد است. گفتار هفتم نیز به قلم یکی از دانشوران حوزوی و حاوی نگاهی دیگر به مبانی کلی و فقهی استاد و مکمل مباحث پیشین است.

این دفتر (دفتر اول) که عمدتاً برگرفته از گفتارها، خاطرات، گفتگوها و سخنرانی‌های ایشان است، در حقیقت در بردارنده کلیات، مبانی و اصول اعتقادی و اجتهادی ایشان است و به عنوان مقدمه لازم و مدخلی بر دفتر دوم است.

اما دفتر دوم که مفصل‌تر است، شامل ۱۲ جستار است که عمدتاً برگرفته از حواشی، تعلیقات، تألیفات، تحقیقات و درس‌گفتارهای تدوین یافته از معظم له درباره مسایل، احکام و حقوق زنان می‌باشد، به شرح ذیل است:

جستار اول شامل سیری در برخی فتاوی نوین استاد با تأکید بر کرامت انسان و حقوق زنان است و در آن نزدیک به چهل نمونه از فتاوی نوین ایشان با مختصری از دلایل آورده شده است. این جستار خود به منزله جمع‌بندی دفتر اول و هم مقدمه‌ای بر دفتر دوم تلقی می‌شود.

جستار دوم ترجمه مقاله‌ای قابل توجه از دانشوری عرب به نام زکی میلاد است که در آن به رویکردهای جدید فقه شیعه در حوزه زنان پرداخته و آیت الله صانعی را از پیشاهنگان طرح دیدگاه‌های نوین در عصر جدید دانسته است.

جستار سوم شامل دو گفتگو با استاد درباره حقوق زنان است. گفتگوی مفصل اول از سوی دکتر مهرپور (حقوقدان برجسته و عضو سابق شورای نگهبان قانون اساسی) است. گفتگوی دوم از سوی روزنامه ایران صورت گرفته است.

جستار چهارم سن بلوغ دختران را در دو بخش به روش اجتهادی مطرح کرده و به نقد دیدگاه مشهور پرداخته است.

جستار پنجم گزارشی مختصر از کتابی مفصل با عنوان «بررسی فقهی شهادت زن در اسلام» است که تقریر درس‌های فقهی ایشان از سوی حجت الاسلام والمسلمین فخرالدین صانعی (فرزند استاد) است و در آن دیدگاه‌های تازه‌ای درباره ارزش شهادت زن ارائه شده است.

جستار ششم بحث مفصلی است پیرامون این که آیا زن با مرگ شوهر از اموال و ماترک غیر منقول او؛ اعم از عقارات و عرصه‌ها ارث می‌برد یا نه؟ استاد معظم با بررسی اقوال مسئله و نقض و ابرام آنها، با ورود به ادله‌ی موضوع که عمده‌ی آن روایات متظافره این مبحث است بحث را دنبال نموده و با شمه‌الحدیثی تحسین برانگیز به این نتیجه می‌رسند که زن نه تنها از قیمت عقار و عرصه بلکه از عین آنها نیز ارث می‌برد؛ همانطوری که فقیه اقدم ابن جنید اسکافی بدان قائل شده است.

جستار هفتم اختصاص دارد به ارث زن از شوهر در صورت نبود بقیه وراث. به عبارتی دیگر: در صورتی که شوهر فوت نماید و از او اموالی به جای ماند و تنها وارث او هم، همسرش باشد، آیا وی به عنوان تنها وارث، تمام اموال به جای مانده را به ارث می‌برد یا نه؟ استاد با بررسی اقوال و ادله موضوع، به ارث بردن زن از تمام اموال شوهر در صورت مذکور، قائل می‌شوند.

جستار هشتم به مسأله حضانت و سرپرستی کودکان توسط مادران و اولویت آنان نسبت به دیگر وابستگان نسبی، می‌پردازد.

جستار نهم یکی از انواع طلاق موسوم به خلع را مطرح می‌کند که به درخواست زن صورت می‌گیرد و استاد آن را با دلایل شرعی بر مرد واجب دانسته است.

جستار دهم درباره برابری زن و مرد در قصاص است. در اینجا نیز دیدگاه نابرابری مورد نقد و بررسی فقیهانه قرار گرفته و رد شده است.

جستار یازدهم درباره دلایل برابری دیه زن و مرد است.

جستارهای چهارم و ششم تا یازدهم برگرفته از مجموعه «فقه و زندگی» است که پیشتر از سوی انتشارات فقه الثقلین منتشر شده است.

و سرانجام جستار دوازدهم شامل گزیده‌ای از گزارش سه نشست فقهی چالش‌های «دیه» در سال ۱۳۹۶ ش. است که از سوی مؤسسه فقه الثقلین در تهران، اصفهان و قم (با شرکت و حضور چشمگیر علما، اساتید و دانشوران) برگزار شد. مجموعه مقالات، سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های آن نشست‌ها با عنوان «دیه پژوهی» چاپ شده است؛ اما در اینجا فقط گزیده‌ای از آن مباحث که مربوط به «حقوق زن» بوده است را آورده‌ایم.

در پایان نیز گزیده‌ای از منابع و کتابنامه آورده شده است. این کتاب به گونه‌ای گزینش، گزارش و تدوین شده است که برگرفته از حدود ۲۰ عنوان از کتب و رساله‌های فقهی و حقوقی‌ای است که پیش از این اغلب آن‌ها توسط انتشارات فقه الثقلین منتشر شده و اینک به صورت فشرده، جامع و با ویرایش مجدد در یک جلد تقدیر علاقه‌مندان می‌گردد و امید وافر داریم که مفید و مقبول افتد. ان شاء الله.

در پایان از تمامی همکارانی که در آماده‌سازی و تدوین این اثر تلاش وافری نمودند تقدیر و تشکر می‌گردد.